

A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben¹

1. Bevezetés

Az elsődleges jelentésükben térviszonyokat kifejező magyar grammatikai elemek jelentése fontos tényező e grammatikai elemek grammatikai funkcióinak a működésében. Ilyen grammatikai elemek az esetragok, a névutók, az igekötők és a határozószók. A jelentés fontos lenne azok nyelvtudományi leírásában is, ha ez a szempont kellő kifejtettséggel jelenne meg a magyar nyelv bármilyen irányzatú vizsgálatában. A hagyományos nyelvtanok azonban a grammatikai szerepre összpontosítanak (például így: a határozórag határozóvá alakítja a főnevet), a formális nyelvtanok pedig eleve a mondat szintaktikai szerkezetét vizsgálják, ahol a grammatikai elemek bármilyen szemantikai tartalma nem kap szerepet. A tüzetesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a megnevezett szemantikus tartalmú nyelvi elemeknek van jelentésük, ez a – bármiféle – jelentés lényeges a nagyobb nyelvi konstrukciókban, mert a szemantikai kapcsolódás adja az általánosított morfológiai vagy szintaktikai szerkezetek alapját. Például a *meg* igekötő történeti, etimológiai közössége a mai *mögé*, *mögött* elemekkel megadja a *meg* igekötő általánosan befejezettséget kifejező tartalmát (a régi történeti folyamat-hoz hasonló változás zajlik a mai magyar nyelvben a *be* igekötővel, jól megfigyelhetően). A fent említett grammatikai elemek egy része valamilyen térfogalmat fejez ki elsődleges jelentésében (*-ban/-ben*: bentlevés, *előtt*: térbeli sorrendben elől állás, *be*: befelé irányulás, *lent*: lenti elhelyezkedés, *lefelé*: lefelé irányulás). Az itt érintett nyelvi tartomány röviden jelzett szemantikájában még így is megmutatkozik az ismert kettősség: vannak „statikus” térjelölő elemek (*bent*), és vannak „dinamikus” térjelölő elemek (*befelé*).

Az alábbiakban csak a térfogalmat kifejező grammatikai elemek, azon belül is az igekötők térjelölésének egy jellemzőjéről lesz szó: van-e temporalitása az igekötőnek? A kérdés az igekötők elsődleges jelentésének dinamikus irányulástartalmából ered, és a rá adható válasz hatással lehet a többi „dinamikus” térjelölő grammatikai elem leírására is. A vizsgálat az igekötők jelentésének irányulástartalmát kiinduló alapként tekinti; ez a tartalom az ősi és a korai igekötőkben egyértelműen jelen van, a késői fejleményekben is kimutatható (főképp metaforikus és metonimikus kiterjesztésekben).

A kifejtés elsőként a Langacker-féle szekvenciális és összegző feldolgozás jellemzőit vázolja, az idő mint most-pontok (Pöppel-féle) tapasztalati alapú magyarázatával kiegészítve, és az ige temporális jellegén vázolja a temporalitás

¹ A tanulmány az NKFIH 129040 *A magyar nyelv igei konstrukciói* című kutatás pályázati támogatása keretében készült. Köszönöm a DiAGram funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak, különösen Ladányi Máriának, Csontos Nórának, Kugler Nórának és Modrián-Horváth Bernadettnek megjegyzéseit, tanácsait.

nyelvi leképezésének prototipikus módját. Majd ebből kiindulva jut el az igeekötő temporális tartalmáig, a kétféle feldolgozás szófajtípusonkénti változatainak az árnyalásával. Eszerint a magyar igeekötő irányt (irányulást) fejez ki, „dinamikus” térfogalmat. Ezt a térfogalmat a hagyományos nyelvészet időbeli tartalom nélküli grammatikai elemként értelmezi, a főképp angol előljárószókat azok kognitív grammatikai leírásai egyetlen pillanatnyi állapotot kifejező elemként azonosítják, összegző feldolgozással (vö. Langacker 2008, 2012; Tyler–Evans 2003). Jelen tanulmány a Langacker-féle szubjektív mozgás magyarázatát összekapcsolja a mentális idővonal (Eikmeier et al. 2016) és a szimulációs, imaginárius leképezés (Gibbs–Matlock 2008) művelettípusával, és amellett érvel, hogy a magyar igeekötő dinamikus irányjelentése az irány fogalmában foglalt forrás-ösvény-cél séma irány szerinti specifikus sémáiban a szeriális, szekvenciális letapogatást kívánja meg, ahol a feldolgozó idővel a háttérben lévő (nem profilált) képzeleti megértett idő nem pontszerűen, hanem szekvenciálisan kerül kapcsolatba.

2. A szekvenciális és az összegző feldolgozás és az idő

A jelentés cselekvés, a jelentés időben történő elmebeli művelet, amely mindig interszónális és interszubjektív helyzetben történik meg, jön létre. A nyelvi kifejezések jelentésének leírásakor döntő mozzanat, hogy a kutatás milyen mentális folyamatokat tulajdonít a jelentésszerkezet feldolgozásához. A szemantikai leírásokban legkidolgozottabb és legrészletezőbb nyelvtan a Langacker-féle kognitív grammatika. E grammatika két feldolgozási módot különböztet meg: a szekvenciális és az összegző feldolgozást (vö. Langacker 1987: 248–53). Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során mint a számára releváns egészet és azok részeit észleli, azonosítja, vagyis valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó online művelet, amely a folyamatot pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel, prototipikusan az igékben. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás. Más esetben az adott jelenséget szerkezetként, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként dolgozza fel, amely a már feldolgozott pillanatnyi állapotokat egyszerre, egymásra épülve tartalmazza, egyetlen pillanatnyi állapotban elrendezve, az összegző letapogatás műveletében, a relációs kifejezésekben (például a grammatikai elemekben, de a melléknévben is) vagy a főnévben.

A kétféle feldolgozási mód nem értelmezhető a maga teljességében az idő nyelvi kifejezéseinek a megközelítése nélkül. Mielőtt tehát az igeekötő szimulációs temporalitását részletezni lehet, meg kell vizsgálni a nyelvi temporalitás általánosabb változatait. A 20. századi nyelvtudomány a nyelvben kifejezett időbeliséget alapvetően a deiktikus igeidő tartományában azonosította, névlegesen a deiktikus igeidő fogalmi tartalmához, valójában annak szintaktikai szerepű, többnyire határozói megnevezéseihez kapcsolva. Ez a szemléletmód következik a hagyományos nyelvészet mondatértelmezéséből (eszerint a mondat a véges igealakú állítmány és az alany grammatikai kapcsolata), és következik a formális nyelvészet mondat-

magyarázatából, amely szerint a mondat logikai kijelentés, amelynek fő ismérve annak igazságértéke, és amelyben az idő igeidő, amely referenciális viszonyban áll a kijelentés lényegi szerkezetével (az ezredforduló utáni helyzetre összefoglalóan I. Jaszczolt – de Saussure 2014). A nyelvbeli idő lényegében kizárólag referenciális (és deiktikus) jellegét még a modalitás irányába kiterjesztett formális magyarázatok is fenntartják (vö. Jaszczolt 2016).

A fent röviden jellemzett hagyományos és formális leírásokkal szemben a kognitív grammatikának legegységelműbben Langacker által kidolgozott elméleti és leíró rendszerében az időbeliség az ige temporalitásának kettős voltában mutatkozik meg.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamat két vagy több sematikus figura viszonyának temporális feldolgozása. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két sematikus figura időbeli viszonya fejeződik ki (Langacker 1987: 267–71). A folyamat az ige szemantikájában pillanatnyi állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatják be a folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248–53). A prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya a konfiguráció az ige jelentésszerkezetében. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. Eszerint a lexikális ige mint típus, mint séma egyfelől mindig időbeli folyamatot fejez ki, pillanatnyi állapotok szekvenciálisan feldolgozott, időben egymásra következő feldolgozásában, az ige inherens időbeliségével (Langacker 1987, 2008).

Másrészt az ige véges igealakként a mondatban lehorgonyozódik az alaphoz (a diskurzustér középponti részéhez, prototipikusan a beszélőhöz). Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva, vagyis amikor a lexikális elemből (típusból) egyedített példány lesz (vö. Langacker 1987, 2002; Brisard 2002a, b; Brisard ed. 2002). A lehorgonyzás temporális tényezője a deiktikus igeidő, amely például a magyarban a komplex igealak időjelölésével, az időjelekkel fejeződik ki (a jelen és a múlt idő morfológiai jelölőjével) (Langacker 2002; Brisard 2002). Vagyis a lexikális ige jelentésszerkezetében meglévő inherens temporalitás a beszélőhöz mint konceptualizáléhoz viszonyítva végbemehet a jelenben, a múltban vagy a jövőben.

Ez a kettősség, vagyis az igével megnevezett folyamat belső időbeli jellege és annak a beszélő konceptualizáló folyamataihoz, annak időbeliségéhez történő lehorgonyozása tapasztalaton alapul. Tapasztalati eredetű magának az időnek az ismerete, tapasztalaton alapulnak az igék által kifejezett folyamatok, és tapasztalaton alapul a beszéd (a nyelvi tevékenység mint mentális konstruálás) időbelisége (időben történő folyamata és időponthoz „itt és most” kötöttsége) közötti viszony. E tapasztalatok nem feltétlenül tudatosak, de szerepet játszanak nyelvi kifejezések, így az igék temporális tartalmának a megkonstruálásában.

Az időre irányuló szerteágazó pszichológiai kutatásokból a legrövidebb időtartamok agyi feldolgozását feltáró és bemutató vizsgálatokra lehet e ponton

támaszkodni. Pöppel (1997) vizsgálatai az elemi időfeldolgozás diszkrét voltát jelzik (l. még Pöppel 2009, további szakirodalommal). A több évszázada, Newtontól származó időértelmezést, amely szerint az objektív idő megszakítatlan folyamat, valamint a szubjektív idő is kontinuos, és amelyet AZ IDŐ HOMOGÉN MOZGÁS fogalmi metafora fejez ki, a vizsgálatok eredményei cáfolják: „a kísérleti megfigyelések azt támasztják alá, hogy különböző temporális tartománybeli szubjektív jelenségek információfeldolgozása diszkontinuos módon történik” (Pöppel 1997: 107). Az emberi elme két feldolgozó rendszert, diszkrét időjel-kiválasztást alkalmaz, kétszintű hierarchikus feldolgozási rendszerben, és mindkettő nélkülözhetetlen a kognitív műveletekben. Az egyik rendszer „egy nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely diszkrét időtartamokat generál a megközelítőleg 30 milliszekundumos tartományban”, a másik „egy alacsonyfrekvenciájú feldolgozó rendszer, amely a 2–3 másodperc tartományában működik” (Pöppel 1997: 107–8). A nagyfrekvenciájú feldolgozó rendszerben a sorrendet egymást legkevesebb 30 milliszekundum időtartamban követő ingerek esetén képes az agy megállapítani, események legrövidebb észlelhető időtartama szintén 30 milliszekundum (Pöppel 1997: 108–9). Ez az agyi mechanizmus hozza létre a „primordiális” (őseredeti, első) eseményeket. Az alacsony frekvenciájú feldolgozó rendszer az egymásra következő eseményeket egy 2–3 másodpercnyi temporális ablakban integrálja (Pöppel 1997: 113). Az időbeli integrálás automatikus és preszemantikai (nem a tartalom irányítja). A három másodperces egységek állandóan jelen vannak, operatív állapot adnak az észlelésre, az emlékezésre és az akarati irányításra, a tudatban levés állapotaként, amely állapotok egyediek, és egymást követik, és ezzel teszik lehetővé a „mostság” érzetét (Pöppel 1997: 117). Mindez az agyi feldolgozás folyamatában történik. Pöppel arra is kitér, hogy a 2–3 másodperces integrált feldolgozás temporalitása kimutatható a spontán beszédben: a körülhatárolt spontán megnyilatkozások egységeinek időtartama tendenciaszerűen 2–3 másodperc, a „perceptuális momentum”. Ez az egyetemesnek bizonyuló jellemző nem független a munkamemória egy időpontbeli kapacitásától, és harmonizál például Chafe (1994) spontán nyelvi kutatásainak az adataival.

Föltehetőleg nem túlzás a Pöppel-féle primordiális egységek temporális jellemzőit és szekvencialitását összefüggésbe hozni a Langacker-féle szekvenciális feldolgozás műveleti szerkezetével, vagyis a pillanatnyi állapotoknak a konceptualizáló szerinti folyamatos időbeli egymásra következésével, amely az igék inherens temporalitásának a lényege, és amely éppúgy nem jelölődik nyíltan a nyelvi konstrukcióban, mint a primordiális egység a tudatosság számára, amely egységeknek egymásra következése a folyamat illúzióját kelti.

A másik feldolgozási mód a diszkrét elemekből összeálló összegző letapo-gatás, amelynek során az összetett jelenet egyes elemei, szakaszai egymásra következnek, pontosabban egymásra épülnek úgy, hogy az egyes elemek, szakaszok minden feldolgozási szakasz után összegződnek, és egyszerre, egyidejűleg és egészében hozzáférhetőek a feldolgozó idő egy időtartamában, vagyis mentálisan egymásra vannak helyezve, és egyidejűleg vannak aktiválva (Langacker 2008: 94). Az ige-nevek (*futni*, *futó*, *futva*) és az igéből képzett főnevek (*futás*) egy részének jelentése összegző feldolgozás eredménye.

Meghatározó körülmény, hogy a nyelvi kifejezésekben feldolgozott, megértett (inherens és lehorgonyzó) temporalitás mindig a konceptualizáló mentális műveleteinek feldolgozó idejével kapcsolatba kerülve érvényesül, és ezt a leírásban is meg kell jeleníteni. Vagyis a nyelvi szerkezetek létrehozásában és megértésében kétféle idő feldolgozására kerül sor: a nyelvi szerkezetekben, a referenciális jelenetekben kifejezett idő és a beszélőtársak által elvégzett mentális, megértő műveletek ideje, a feldolgozó idő egymástól elkülönülő, de együtt érvényesülő temporalitásának a megértésére. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige vagy más kifejezés inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, akár törtmásodperc, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. Az (1) példában az igen rövid idő alatt lezajló valós folyamat (ugrás) igével jelölt időbelisége is igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megegyezik a feldolgozó idővel. A (2) példában a hosszabb ideig tartó folyamat igével jelölt időbelisége is hosszú, a például egy óraként megértett időt törtmásodperc alatt szkennelni végig a konceptualizáló:

- (1) A macska nagyot ugrott ijedtében.
- (2) Az elnök méltóságteljesen vonult a széksorok között az emelvényig.

A szekvenciális feldolgozás a folyamatot pillanatnyi állapotok egymásra következő sorában reprezentálja, így az párhuzamosan (de nem azonosan) megy végbe a pillanatnyi állapotok egymásra következésével. Az összegző feldolgozás a Langacker-féle elméletben a feldolgozandó tapasztalatot holisztikusan egyetlen pillanatnyi állapotban összegezve reprezentálja, miközben ehhez feldolgozó idő szükséges.

3. Temporális változatok a kétféle feldolgozásban

Innen kiindulva, a kétféle feldolgozást tovább részletezve, Langacker a tér és az idő megértését a fő szófajok közötti különbségek és azonosságok jellemzésével fejti ki, alapvetően az angol nyelvre (Langacker 2008, 2012). Eszerint:

- a főnév dolgot profilál, szemantikailag független, jelentésszerkezetében a kognitív tartományokban reprezentált tulajdonságok összegző feldolgozása történik meg;
- az ige időt profilál, szemantikailag függő, szekvenciális feldolgozással (most-pontok sorával);
- a melléknév, az elöljárószó, az infinitívus, a particípium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen pontszerű, pillanatnyi állapot, Gestalt összegződik, minden egyes pillanatban ugyanaz a tulajdonság manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van;
- a tér és az idő egymástól részben eltérő feldolgozást kap mentálisan és nyelvileg, összemérhetetlenek.

Langacker az előjárószókkal kapcsolatban mindezt ekképp részletezi.

- (3) the road into the forest
az út be az erdő

(3)-ban „a térben kiterjesztett trajektor (the road) egyidejűen elfoglalja az összes specifikált helyzetet a landmarkkal szemben. Nincs időbeli fejlemény, mivel a teljes térbeli konfiguráció egyetlen pillanatban létezik/történik. A kifejezés nem akarja azt a gondolatot kelteni, hogy valami mozog az úton, az lényegtelen és nem profilált” (Langacker 2008: 24, 23. lábjegyzet).

A feldolgozó és a feldolgozott idő viszonya Langacker (2012)-ben tovább árnyalódik, a tér dinamikus konceptualizációjával. Itt lép be a leírásba a statikus és a dinamikus térleképezés kettőssége. A megkülönböztetés modellálása a mindenkori beszélő, a konceptualizáló nézőpontjából történik, tehát nem külsődleges, objektivizált perspektívából. Ez a megközelítésmód döntő, mert a statikus-dinamikus szembenállás egyértelműen humán tapasztalaton nyugszik. A fentieknek megfelelően: „A tér egy adott pontja stabil, vissza lehet térni oda. Az idő egy adott pontja (most-pont) csak egyszer férhető hozzá, nem térhetünk vissza oda. [...] A tér (pl. egy statikus jelenet) feldolgozása szkenneléssel történik, amelynek eredménye lehet valamilyen Gestalt-szerű reprezentáció. [...]” (vö. Langacker 2012: 211–2).

Specifikusabban az előjárószókra alkalmazva a fentieket az állapítható meg, hogy létezik

- statikus elhelyezkedés, egy térbeli pont (rajtalevés)
és
- dinamikus elhelyezkedés, több térbeli pont, ösvény (át, keresztül).

„Bár a szituáció teljes mértékben statikus, ezek a kifejezések a dinamikusság érzését keltik. Azt jelzem, hogy mentálisan végigszkenneljük ugyanazt ösvényt, a konfiguráció egy teljes fogalmát felépítve, amelyet a mozgó időben végigkövet a tényleges mozgás esetében. Erre mint szubjektív mozgásra hivatkozom. Továbbá azt jelzem, hogy a szubjektív mozgás inherens az objektív mozgás megértésében. Vagyis ha valamit egy térbeli ösvény mentén mozgásában konceptualizálok, akkor magam szubjektívan végigmozgok annak az ösvénynek a mentén, végigkövetve, azonosítva a mozgó változó helyzetét. De lényeges, hogy ugyanaz a térbeli szkennelés megtörténhet a statikus konfigurációk megértésében” (Langacker 2012: 211). Az alábbiakban Langacker elemző kifejtésének összefoglalása olvasható, a dinamikustól a statikus felé haladó skála szerint.

- (4) He waded across the river
ő gázolt át a folyó

Az előjárószó + mozgásige esetében (4) az ige adja a szekvenciális nézőpontot, az előjárószó az ösvényt. Ekkor a térbeli ösvény pontjai megfelelnek a megértett (feldolgozott) idő egymásra következő pillanatainak: a mozgó entitás időben

elfoglalja a tér egymás után rendezett pontjait. Ennek az objektív eseménynek a megértésben a konceptualizáló szubjektívan végigszkenneli az ösvényt, a feldolgozó idő során.

- (5) the bridge across the river
a híd át/túl a folyó

A térbeli kiterjedést kifejező jelzős szerkezetben statikus helyzet valósul meg (5), semmi nem mozog, a megértett időnek nincsen szaliens szerepe. Az ösvény mégis része az egésznek, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli azt, a feldolgozó idő során, felépítve a híd térbeli kiterjedésének a teljes fogalmát. A híd nem mozog, de elfoglalja az ösvényt alkotó összes pontot; ezt egyidejűleg és kevésbé egymásra következően teszi. A térbeli tapasztalat ez: a híd az ösvény mentén „nő”, amíg eléri teljes kiterjedését.

- (6) the hill across the river
a hegy át/túl a folyó

A térbeli elhelyezkedést kifejező módosított főnév (6) rögzített helyű, és csak az *across* által leírt ösvény végpontját foglalja el. Mégis, a konceptualizáló mentálisan végigszkenneli ugyanazt az ösvényt, amely a hegy helyét jelöli a beszéd helyéhez képest. „Ahogy korábban jeleztük az infinitívusok és az eseményfőnevek kapcsán, az irányulás összegzés eredménye. Ez a komponensviszonyok szekvenciájának mentális hozzáférhetőségét jelzi, ahogy a teljes konfiguráció fogalma felépül. Ez megfelel a következő feltevésnek: az irányulás sorba rendezésének fogalma mindig a konstitutív feldolgozó aktivitások szerialitásával megy végbe [...]. Szélesebb értelemben azt feltételezem, hogy bármely térbeli konfiguráció megértése hasonlóan dinamikus, szkenneléssel, összegzéssel és a többszörös szintű szerveződés különböző időskáláin megtörténő összehasonlítással” (Langacker 2012: 212–3).

A temporalitás különböző megkonstruálásának további kiterjesztése lehetséges a Langacker-féle elmélet alapján: az összegző feldolgozásnak az elmélet további módosítása szerint van olyan változata, amely nem egyetlen pillanatnyi állapotban összegződik, hanem a pillanatnyi állapotok imaginatív feldolgozásában. Ezt az alábbiakban indokolom meg.

Langacker számára

- a melléknév, az előljárószó, az infinitívus, a particípium összegző feldolgozással a pillanatnyi állapotokat egymásra helyezi, azokból egyetlen pontszerű, pillanatnyi állapot, Gestalt összegződik;
- ugyanaz a tulajdonság minden egyes pillanatban manifesztálódik, ezért valójában egyetlen pillanat van, ahogy főntebb már említve volt a (3) példa (*the road into the forest*) kapcsán, ahol nincs időbeli fejlemény, a kifejezés nem jelöl mozgást.

Mivel a nyelvi kifejezés által leképezett temporalitás a feldolgozó idővel kerül párhuzamos viszonyokba, megértett idő nincs megértő idő nélkül, a megértett és a feldolgozó idő viszonyában többféle változat is lehetséges. Általánosan kiterjesztve a következő fő leíró változatok mint modellek lehetségesek, még a Langacker-féle keretben maradva:

- 1) szekvenciális feldolgozás (pillanatnyi állapotok sora) + feldolgozó idő, objektivizáló, a jelenet dinamikus, és dinamikusán van feldolgozva, ilyen prototipikusan az ige;
- 2) összegző feldolgozás (egy pillanatnyi állapot) + feldolgozó idő, objektivizáló, a jelenet statikus, és statikusan van feldolgozva, ilyen prototipikusan a főnév, melléknév;
- 3) összegző feldolgozás (pillanatnyi állapotok egymásra következésével) + feldolgozó idő, objektivizáló és szubjektivizáló (a szubjektív mozgás, subjective motion műveletével, amikor a feldolgozó mentálisan, szimulációs módon végigmegy az ösvényen) ilyen prototipikusan az irányt jelölő kifejezés; ekkor a nyelvi kifejezésben reprezentált tartalomban nincsen mozgás, „a jelenet statikus”, de dinamikusán van feldolgozva.

A kifejtésnek e pontján Langacker (2012) szubjektív mozgás fogalma kapcsolatot mutat a 'mental timeline' terminussal megnevezett mentális tér-idő feldolgozás és a szimulációs imagináció feldolgozási módjaival.

Hosszabb ideje végzett kísérletes kutatások azt mutatják, hogy a múlt-jelen-jövő időrendet térben (is) feldolgozza az elme (vö. Eikmeier et al. 2016; Casasanto 2016, további szakirodalommal). Amennyiben egy vizuálisan megjelenített vagy elképzelt térben a jelen (a pillanatnyi most-pontként észlelt jelen) ennek a térnek a középpontjában van, akkor az európai kultúrákban a múlt általában a térbeli középponttól a konceptualizáló bal oldalán helyezkedik el, a jövő pedig e középponttól jobbra. Úgyszintén viszonylag általános megfigyelés, hogy ha a múlt-jelen-jövő időrend nem oldalirányú, hanem elől-hátul megközelítés szerint képeződik le, akkor a múlt a térbeli középponttól a konceptualizáló háta mögött helyezkedik el, a jövő pedig előtte. A lineáris múlt-jelen-jövő időrend ilyen mentális idővonal (mental timeline) szerinti, nem tudatos feldolgozása tendenciaszerű, nem abszolút szabály, és részben kultúrafüggő. A bal-jobb irányulásra föltehetőleg hatással van az adott kultúrában alkalmazott írásrendszer térbeli szerialitása, tehát a jobbról balra író kultúrákban az idő térbeli idővonal szerinti feldolgozása lehet jobbról balra haladó, amint vannak kultúrák, amelyekben a múlt van a beszélő jelen ideje előtt, azzal szemben, és a jövő van a háta mögött.

A szimulációs imaginatív feldolgozás az a mentális művelet, amelynek során az emberi elme végigjártassa lépésről lépésre azt a folyamatot, amelyet valamilyen okból fel kell idézni vagy el kell képzelni a konceptualizálónak (vö. Gibbs–Matlock 2008, további szakirodalommal). A szimuláció ekkor egy esemény mentális lejátszása, elmebeli végrehajtása. A szimuláció megtörténhet például kézmozdulatokkal, például ilyen a később szándékolt telefonhívás közismert jelzése a szájhoz és fülhöz egyszerre tett nyitott tenyérrel. És történhet teljesen képzeleti úton, belső, mentális felidézéssel. Képzeletben végig lehet haladni térben egy lakás helyisége-

in, fel lehet idézni egy útvonalat a bejárattól a munkahelyi szobáig vagy műhelyig, végig lehet menni képzeletben, szimulációs módon valakinek a lakásától a közeli élelmiszerboltig vagy egy szomszédos ország meghatározott célpontjáig, például egy templomig vagy vízparti hajókikötőig. A szimulációs imaginatív feldolgozás módjai tapasztalaton alapulnak, például valós mozgások észlelésén vagy valós fizikai térformák tekintetmozgással történő feldolgozásán.

Míg a mentális idővonal az időbeliség, valamely folyamat időszerkezetének térben is megvalósulható elméleti leképezését mutatja, addig a szimulációs imaginatív feldolgozás valamely időben lezajló esemény egymásra következő szakaszainak, epizódjainak, akár pillanatnyi állapotainak szeriális feldolgozási lehetőségére mutat rá. A két mentális művelet nemcsak egymással mutat párhuzamokat, hanem a dinamikus irányultság feldolgozási módjával is, szerialitásának nem nyíltan, de a feldolgozó idő felől támogatott háttérbeli temporalitásával.

Az eddigiekből következően a fenti 3) változata esetén ontológiai szempontból abból kell kiindulni, hogy a „statikus” reprezentációban kifejezett állapot, vagyis az irányulás is történik, időben történik. Egymást követő pillanatnyi állapotok sora van ekkor is. 2) esetében ezek az állapotok valóban azonosak önmagukkal, kivéve azt a körülményt, hogy az idő, vagyis a több most-pont nem azonos a többivel. A 3) esetén viszont megvizsgálandó, hogy a szkennelés (vagyis az elképzelt dinamikus feldolgozás) során összegződő pillanatnyi állapotok mennyiben különböznek egymástól.

Innen nézve nincs idő tér nélkül, az idő mindig valamilyen térben telik, illetve valami térbeli mindig időben van. Ebben az értelemben a tér-idő kontinuumot tekintve az ige temporalitást profilál, a térrel a háttérben. A főnév a tér-idő kontinuumot tekintve térbeliséget profilál, a temporalitással a háttérben. A dolog van, egzisztál, még ha nem is az profilálódik a róla való beszédben (érdemes felidézni, hogy ezt a tényezőt Zsilka János számon tartja).

Ennek megfelelően a viszonyok is vannak (a mentális feldolgozás és a diskurzustér számára és benne léteznek), például a *be*, *ki*, *felfelé* nyelvi elemekben az útvonal, a sematikus ösvény is van, létezése az egyik konceptuális, szemantikai tulajdonsága. Azért lehet képzeletben, szimulációval végig letapogatni, mert (i) van, létezik a diskurzustérben a konceptualizáló számára, (ii) nem egyetlen pillanatnyi állapotot, hanem azok sorát reprezentálja, (iii) a feldolgozó elme ezt a feldolgozó időben szkenneli végig.

A temporalitást illető kérdés ezek után a következő: a (ii) pont egyezik-e a Langacker-féle összegző feldolgozás modelljével, vagy sem. Szabatosabban: az összegző feldolgozásnak az egymást követő pillanatnyi állapotok egymást követő és egymásra helyezett feldolgozása profilálódik, vagy a végső állapot, az a Gestalt, amelyben az egymást követő állapotok együttesen, de egyenként is felismerhető módon a végpontban mint egészben egyesülnek?

A szubjektív mozgással kapcsolatban megjegyzendő, hogy ha az ösvény (vagy bármilyen más entitás) a feldolgozó számára létező a diskurzustérben, elképzelve, mentálisan, akkor ennek a feldolgozása objektivizálnak tekinthető.

4. Az ösvényjellegű irányulás szimulációs temporalitása az igekötőben

A fentiek ismeretében érdemes rátérni az igekötő irányulásának szemantikai szerkezetére, annak dinamikus jellegére és temporális tartalmának a jellemzésére.

A magyar igekötő sok tekintetben hasonlít más típusú nyelvek prepozícióira és prefixumaira, más tényezőkben azonban különbözik tőlük. Az egyik fő különbség az irányulás kizárólagos szemantikai tartalma, az igekötők rendszerében létrejött, a konceptualizáló origójából (saját testéből) kiinduló nézőpontrendszer, kifinomult tér-idő kontinuumot alkotva. Az igekötő ekképp szorosan kapcsolódik az igetőhöz szemantikailag is, az igen nagy számú és változatú kiterjesztéseket is tekintetbe véve. Részletesebb összehasonlításra a jelen tanulmányban nincsen mód, részben az azonos vagy hasonló elméleti keretű és módszertanú feldolgozások hiánya miatt is.

Az angol előljárószók szemantikai és szintaktikai jellemzőit Langackeren túl részletesen vizsgálta Lakoff (1987: 416–60) az angol *over* prepozíció poliszemiájára, kategorizációs és metaforikus kiterjesztéseire összpontosítva. Ezt a kutatást tovább folytatta Tyler és Evans (2001, 2003), többek között az előljárószók ösvénytartalmának a jellemzésével (például a landmarkok számának és jelöltségének azonosítási eljárásaiban vagy az útvonal változatainak a jellemzésével), de a prepozíciók temporalitására nem térnek ki.

Az itt középpontba állított kérdéseket részben tárgyalja Dewell (2015) a német nyelv igei prefixumait vizsgálva. A német prefixumok szemantikai hálózata nagyobb és tágabb, mint a magyar: egyrészt vannak közöttük statikus példányok, másrészt az igehez kapcsolódásuk nyitottabb, amennyiben a prefixumi és a prepozíciói funkció szétválik a németben, miközben ez a kettősség a magyarban nem jelenik meg. Dewell Talmy (2000: 68–76) rendszeréből indul ki, amely szerint egy eseményt vagy közéről szemlél a konceptualizáló, tehát közvetlen részleteiben tapasztal, és ennek megfelelően szekvenciálisan konstruál meg, vagy távolról, nem közvetlenül tapasztalva, és ekkor mintegy egészlegesen szinoptikusan dolgozza fel. Dewell ezt a két feldolgozási módot alkalmazza, méghozzá úgy, hogy a német szekvenciális konstrukcióban a grammatikai elem prepozíció, amely nem kapcsolódik klitikusan az igehez, míg a szinoptikus feldolgozásban a grammatikai elem prefixum, amely az igei konstrukció mint egység eleme. Dewell ebben a kettősségben a prefixumok térleképezését vizsgálja részletesen, megkülönböztetve az útvonalösvényt, a forrásösvényt és a célösvényt. Erre alapozva öt útvonalösvény (a *be-*, *ent-*, *er-*, *zer-* és a *ver-*) térbeli rendszerét deríti fel, tág kiterjesztéseikben. A szekvencialitás tényező ebben a rendszerben, de a temporalitás nem tárgya a vizsgálatnak.

E ponton lehet a magyar igekötő itt tárgyalt jellemzőjét, az irányulás feldolgozását közelebről megvizsgálni. Az alábbiakban – ahogy fentebb már szó volt róla – csak az ősi magyar igekötőkre (*ki*, *be le*, *fel*, *el*, a már legnagyobb részben grammatikalizálódott *meg* kivételével) vonatkoznak a megállapítások, azoknak is az elsődleges, fizikai térvizonyt kifejező jelentéseire, a *be* igekötő példáján demonstrálva. (A magyar igekötők általános kognitív szemantikai elemzésekre l. Tolcsvai Nagy 2017: 379–89.)

Az igeikötő elsődleges jelentésének szerkezete kevés elemet tartalmaz: alapvetően két sematikus figura irányulás szerinti térbeli viszonyát. E viszonyban az egyik figura a figyelem előterében áll (ez a trajektor, tr, elsődleges figura). Az elsődleges figura konstruálása egy másodlagos figurához, landmarkhoz (lm) viszonyítva történik meg. A *be* igeikötő a BEFELÉ IRÁNYULÁS fogalmát képezi le úgy, hogy egy figura (valamely fizikai tárgy) irányulása egy ösvényen egy másik figura (valamely körülhatárolt, de átjárható tér) belsejébe irányul.

A *be* igeikötő elsődleges jelentése: egy entitás térben egy körülhatárolt térbe befelé irányul egy ösvényen. Részletesebben: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kint van egy körülhatárolt térhez (első másodlagos figura, landmark, lm) képest, az ösvény végén (második másodlagos figura) belül van a körülhatárolt téren. Mindez a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot szubjektív mozgásként, másképp: az ösvényen szimulációs imaginárius mentális művelettel végighaladva válik érthetővé (l. az 1. és 2. ábrát). A megértésben a két végponttal (kintlevés, bentlevés) körülhatárolt ösvény (és a rajta rendes esetben történő mozgás) egyes térbeli állapotai, helyzetei a teljes megértésben szeriális jellegűek, a feldolgozásban az egymást követő térbeli állapotok a feldolgozó idő temporális szekvenciájával válnak megérthetővé. A feldolgozó idő szekvenciális temporalitása az igeikötő szemantikai szerkezetének háttérben számon tartja az ösvény, az irány helyzetei (végső soron pillanatnyi állapotai) egymásra következésének lehetséges időbeli egymásra következését. Maga az igeikötő ezt nem profilálja, de tartalmazza, és ezzel a felülettel (is) kapcsolódik az ige jelentésszerkezetéhez. Azaz: a *bemegy* ige esetében a konceptualizáló feldolgozza az igeikötő által jelzett irányulást, annak térbeli végpontjával együtt, és egyúttal szimulációsan, szubjektív mozgással végigszkenneli az igeikötő által előhívott sematikus ösvényt, amelynek feldolgozó ideje jelzi az ösvényen való végighaladás temporális szükségét is. Ez a feldolgozás kerül kompozitumszerkezetbe a *megy* igével, amely nyíltan tartalmazza a szekvenciális temporalitást és a tényleges mozgást. E kapcsolatot végül a két elem (igeikötő + ige) trajektor-landmark megfelelései teszik teljessé.

A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amelyhez képest az ösvény leképeződik, vagyis lehorgonyzódik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (két másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a kezdőpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér egy pontja; a végpont az ösvény végpontja a körülhatárolt fizikai téren belül. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a végpontszerepű landmarkot körülvevő körülhatárolt térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben, prototipikusan vízszintesen orientálva konceptualizálódik. A lehorgonyzás, azaz a beszélő nézőpontjához kapcsolás és a sémából példánnyá alakítás mutatja a szimulációs, imaginárius szkennelés reális voltát.

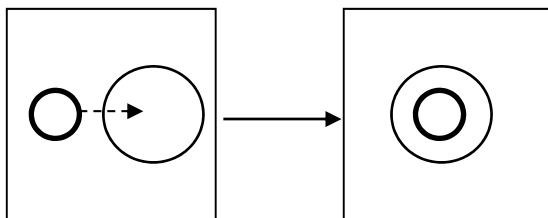
A *be* igeikötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint:

a) a referenciapont, a trajektor és a 2. landmark az emberi test:

(7) bekap (ételt), bevesz (gyógyszert)

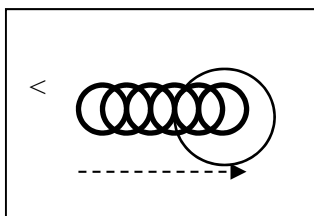
b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a kintlevő beszélő nézőpontjából):

(8) Péter bemegy a házba

1. ábra. A *be* igeekötő jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

Az 1. ábra a *be* igeekötő jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a kintlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a bentlevés pillanatnyi állapotát mutatja.

2. ábra. A *be* igeekötő áttekintő jelentésszerkezete

A 2. ábrán a *be* igeekötő szimulációs imaginárius feldolgozási módját az egymásba érő kisebb karikák mint a körülhatárolt térbe befelé irányuló entitás pillanatnyi helyzeteit jelzik, az ösvényen végig. Az ösvényt a szaggatott nyíl jelöli. A < jel a konceptualizáló nézőpontját, perspektivikus kiindulópontját jelzi.

A jelen elemzésben csak az igeekötő iránytartalmának szemantikai jellegére összpontosítva a következők állapíthatók meg:

- az irány létezik a konceptualizáló számára;
- az irány térben egymásra következő pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) imaginárius, szimulációs, vagyis mentálisan végigjátszott feldolgozásában reprezentálódik;

- az irány feldolgozói reprezentációja nem egyetlen pillanatnyi állapotban, Gestaltban összegződik, mert akkor elvesztené dinamikus jellegét, a pillanatnyi helyzetek egymásra következését, szerialitását;
- a pillanatnyi térbeli helyzetek (állapotok) térbeli egymásra következése nem tekinthető homogénnek, az irány különböző szakaszai (állapotai) eltérnek egymástól, (i) az ösvényen elfoglalt pillanatnyi hely szerint, (ii) a konceptualizáléhoz viszonyított helyhez képest, (iii) a feldolgozó időhöz képest (ez lehet kváziegyidejű a feldolgozott és a megértő idő folyamataához viszonyítva, de nem föltétlenül).

Az igekötő így bemutatott szimulációs, imaginárius szekvencialitása nem profilál szekvenciális temporalitást, de ezt a háttérben tartalmazza, szemben a statikus térviszonyokkal. Ez az igekötőnek talán a legfontosabb tulajdonsága, amelynek a révén képes az ígéhez kapcsolódni, szemantikailag egyetlen kompozitumszerkezetet alkotni, mert a szükségszerű megfelelések ebben a tartományban mutatkoznak meg, a trajektor-landmark egyezések és kidolgozások ezen alapulnak. Az itt bemutatott elemzés eltér a korábbi magyarázattól (vö. Tolcsvai Nagy 2017), amennyiben nem összegző feldolgozása elemnek tekinti az igekötőt – a többi leíró megállapítás érvénye mellett.

Az így tekintett igekötő + ige kompozitumszerkezet nagyfokú szemantikai variabilitása még az ősi, elsődleges jelentésükben tisztán térbeli irányulást kifejező igekötők és a hozzájuk kapcsolódó igék (például a mozgásigék) egyedi jellemzői szerint is további vizsgálatot igényel.

A szerialitás szimulációs, imaginárius feldolgozása jelentős szerepet játszik az igenevek jelentésszerkezetében. Ezek a hasonló, de eltérő szkennelések az ige-név igei tartalmának különböző perspektívájú konstruálásához járulnak hozzá.

SZAKIRODALOM

- Casasanto, Daniel 2016. Temporal language and temporal thinking may not go hand in hand. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 67–84.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Dewell, Robert B. 2015. *The semantics of German Verb Prefixes*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Eikmeier, Verena – Alex-Ruf, Simone – Maienborn, Claudia – Schröter, Hannes – Ulrich, Rolf 2016. The mental timeline during the processing of linguistic information. In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 103–22.
- Gibbs, Raymond W. – Matlock, Teenie 2008. Metaphor, imagination, and simulation: Psycholinguistic evidence. In Gibbs, Raymond W., Jr. (ed.) 2008. *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 161–76.
- Jaszczolt, Kasia M. 2016. Temporal reference without the concept of time? In: Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (ed.): *Conceptualizations of Time*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 3–24.

- Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis 2014. Introduction: time, temporality, and tense. In: Jaszczolt, Kasia M. – de Saussure, Louis (eds.): *Time. Language, Cognition, and Reality*. Oxford University Press, Oxford, 1–11.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2012. Linguistic manifestations of the space-time (dis)analogy. In: Filipovič, Luna – Jaszczolt, Kasia M. (eds.): *Space and Time in Languages and Cultures. Language, culture, and cognition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 191–215.
- Pöppel, Ernst 1997. The Brain's Way to Create "Nowness". In: Atmanspacher, Harald – Ruhnau, Eva (eds.): *Time, Temporality, Now. Experiencing Time and Concepts of Time in an Interdisciplinary Perspective*. Springer, Berlin, 107–20.
- Pöppel, Ernst 1994. Temporal mechanisms in perception. In: Olaf Sporns – Giulio Tononi (eds.): *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. Academic Press, San Diego, 185–201.
- Pöppel, Ernst 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–96.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*. *Language* 77 (4): 724–65.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Simulative (subjective) processing of temporality in the Hungarian prefix

According to the general linguistic view, verbal prefixes do not express temporality. Still, the primary meaning of the Hungarian prefix designates directionality, a dynamic construal of direction in physical space from the conceptualizer's perspective. For the earlier cognitive descriptions, the directionality of prefixes is processed through summary scanning, resulting in one static configurational state. The present paper harmonizes the notion of 'subjective motion' (Langacker), the idea of the imaginative mental simulation of events (Gibbs and Matlock) and mental timeline (Eikmeier et al.), and also the 'primordial event' (Pöppel) for a complex approach to the Hungarian prefix. Within this framework, the dynamic processing of the Hungarian prefix comprises a serial, sequential scanning, and the imaginative processed time of this processing is connected sequentially with processing time (the temporality of the mental process) in a sequential manner.

Keywords: mental timeline, prefix, processed time, processing time, subjective motion, summary scanning.